

ПРИНОСИ НА КНИЖОВНИКА ДИОНИСИЙ ДИВНИ ЗА РАЗВИТИЕТО НА БЪЛГАРСКАТА ЛЕКСИКАЛНА СИСТЕМА

Доц. д-р Камен Димитров

Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“

Резюме. Основната цел на проучването е въз основа на конкретен лингвистичен материал да се установят някои приноси на Дионисий Дивни, считан за най-изкусния преводач от гръцки на старобългарски сред представителите на Търновската книжовна школа от XIV в., за обогатяването на лексикалната система на българския език. Анализират се незасвидетелствани в старобългарския канон думи, както и лексеми с новоразвити значения в Дионисиевия превод на словата *Против аномеите* от св. Йоан Златоуст, включени като първа съставна част в знаковата за славянската ръкописна традиция книга *Маргарит*. Поради откритите множество нови значения и неизползвани в класическите старобългарски паметници думи в посочените текстове, което доказва първостепенната роля на Дионисий Дивни за развоя на българската лексикална система, в изследването се разглеждат само думите с начална буква Д, някои от които се пазят и до днес в различни пластове на българския книжовен език.

Ключови думи: Дионисий Дивни; среднобългарски превод; Търновска книжовна школа; лексикална система; семантични промени

Сведения за живота и делото на Дионисий Дивни – ученик на Теодосий Търновски и сподвижник на Патриарх Евтимий, се съдържат предимно в житието на неговия учител, написано от патриарх Калист, и в една приписка, запазена в по-късни преписи (XV – XVI в.) на сборника със Златоустови слова *Маргарит*. От тях научаваме, че преводачът на тези хомилии е именно Дионисий и че заради своите великолепни преводи от гръцки на български той получава прозвището Дивни. Тъй като този книжовник се счита за един от най-изкусните преводачи сред представителите на Търновската книжовна школа от XIV в., оказала в продължение на векове силно влияние върху литературните и езиковите норми на редица славянски и неславянски народи, от особена важност е да се установи какви точно преводачески похвати използва Дионисий Дивни

и как интерпретира лингвистичния материал, за да остави такава трайна следа в историята на българския език.

Главна цел на настоящото проучване е въз основа на конкретен текст и чрез нагледни примери да се докажат приносите на Дионисий Дивни за обогатяването на лексикалната система на българския език. Основна задача на изследването е да бъдат ексцерпирани и анализирани незасвидетелстваните в класическите старобългарски паметници (КСП) думи и лексемите с новоразвити значения в Дионисиевия превод на словата *Против аномеите* от св. Йоан Златоуст (ЙоЗлПА) в книгата *Маргарит*. Проучването и цитирането на старобългарския текст се извършва по най-ранния български препис на сборника *Маргарит* (рък. F.I.197 от РНБ, Санкт Петербург, XIV в.) и в съответствие с фолиацията в него. Текстът не е издаван, което налага собствено научно разчитане и сегментиране, а гръцките паралели се извличат от критическите издания на оригиналния Златоустов текст (Malingrey et al., 1970; Malingrey, 1994, pp. 284 – 315). Заради големия обем на материала и поради *множеството нови значения и нерегистрирана в КСП лексика, която използва Дионисий Дивни*, предмет на изследването тук са само думите с начална буква Д. За по-добра прегледност и систематизация примерите са организирани в речникови статии, подредени по азбучен ред. За лема в тях служи нормализираната форма на изследваната лексема, след нея в скоби се посочва фреквентността ѝ в ЙоЗлПА, гръцките съответствия, реализираните значения, преведени на съвременен български език и съпроводени с онагледяващи старобългарски цитати и коментари.

ДЕБЕЛЪ, -ЪИ прил. (3) παχύς, ἰκανός

Това прилагателно име не се среща в КСП, а трите му употреби в ЙоЗлПА реализират три различни значения:

1. *Прост; груб, недобре формулиран, неясно изказан: ЧТО ЖЕ СЕ Е; СЫИ ВЪ НАДРЪѢ ШУИХЪ, ДЕБЕЛЪ (παχύ) ОУБО ГЛЪ Е. НЖ ДОВОЛЕНЪ ПОКАЗАТИ ПРИСНОСТЬ, АЩЕ БГОЛЪПИНЪ ВЪСПРІИМЕИЪ.* (28б). 2. *Плътен, гъст: АЩЕ ЛИ КТО ЛЮБОПРЕТ СЪ, ДА ГЛѢ ЧТО СЖЩЕСТВО Е НВО. ШБО КРИСТАЛЪ ЛИ СЪМРЪЗЪШИИ СЪ; ШБО ШБЛАК ЛИ СЪГЖЩЕНЪ; ШБО ВЪЗДОУ ЛИ ДЕВЕЛЪИШИ (παχύτερος);* (14б). 3. *Достатъчен, достатъчно ясен и убедителен: АЩЕ ЛИ НЕ ДОВАЛЪЖТ' ТИ И СІА РЕ, ГЛА И ДРЪГОЕ ТРЕТІЕ. ДЕВЕЛО (ικανόν) ШБО И УЛЪВЪСКО, ДОВОЛНО ЖЕ ИЖЕ НИЗОУ ПЛЪЗДАЖИЖЪ, ВЪ РАЗОУМЪНІЕ ЕДИНОРОДНАГО СЛАВЫ ВЪЗВЕСТИ.* (28б).

Първото дефинирано значение се среща например още в *Книгата Григорий Цамблак* (Spasova, 2019, p. 95), а второто – в произведения на Патриарх Евтимий (Totomanova-Paneva et al., 2019, p. 193). В езика на Йоан Екзарх се среща и субстантивът *дебелюе*, означаващ ‘дебелина’ (Totomanova & Hristov, 2019, p. 90). В редица други текстове е регистрирано и съвременното значение ‘дебел, тлъст’. Тези и производни от тях семантични характеристики се потвърждават и от по-широкообхватни лексикографски справочници (Sreznevskiy,

1989, p. 649; Bonchev, 2002, p. 141), но третото значение, проявено в *ЙоЗлПА* ('достатъчен, достатъчно ясен и убедителен'), не се открива никъде другаде. Дори да става въпрос за грешка поради зле възприет гръцки текст, това е ярък маркер за идиолекта на книжовника преводач.

ДЕБЕЛСТВО, -а ср (3) ὄγκος, τραχύτης

Това съществително име е засвидетелствано в Супрасълския сборник, където означава 'безчувственост' (Ivanova-Mircheva et al., 1999, p. 394). В *ЙоЗлПА* обаче се проявяват още две различни значения:

1. *Обем, големина, размер*: тако и възношеніе ради многыж тѣготы его и дебелства (τὸν ὄγκον), можетъ и легыаншжж правды выше быти и низвлѣши тѣ долѣ ѡдѡвѣ (41a). 2. *Буйност, прекомерност*: Трѡудолѡвнїи ѡ земедѣлникѣ вънегда аще видѣат дрѣво бесплодно и непитомо тѣ гоувѣще трѡуды и корене дебелствѡ (τῆ τραχύτητι) и тѣготѡж сѣни растлѣващїе сады, съ мнѡвѣмѣ ѡсѣцаѣ то тѣщанїемѣ (156).

Думата се среща в приблизително същия кръг от паметници, в които е засвидетелствана и *дебелъ*, а в източниците, които представят и семантика на лексемите, са регистрирани значения 'грубост; тъпота, невежество', 'множество, голямо количество' (Sreznevskiy, 1989, p. 650; Bonchev, 2002, p. 141), 'дебелина; пълнота, тлъстина; несъвършенство, грубост на плътта', 'гъстота (на въздуха)' (Bonchev, 2002, p. 141; Totomanova & Hristov, 2019, p. 90) и др. Второто регистрирано в *ЙоЗлПА* значение отчасти се доближава до някои от посочените, но не съпада изцяло с нито едно от тях, а семантиката '*обем, големина, размер*' не се открива в нито един друг средновековен текст, което превръща разглежданата дума в още един специфичен диференциращ белег за индивидуалния лингвистичен облик и преводачески стил на Дионисий Дивни.

ДЕСАТОЛѢТЪНЪ, -ѣм прил. (1) δωδεκαέτης (!)

Думата липсва в *КСП*, но затруднението при определянето на семантиката тук произтича най-вече от разминаването при означаването на числените стойности в гръцкия и в славянския текст в първата съставна част на композитумите:

и не рѣ тако егда вѣхѣ отрокѣ. отрок во десѡтолѣтнѣм (δωδεκαέτης) глѣ сѡнѣ егда вѣ младенецѣ... (3a).

Очевидно става въпрос за грешка при превеждането, възникнала от фонетично и правописно сходни лексеми – най-вероятно δωδεκαέτης, което означава 'дванадесетгодишен', неправилно е било възприето като δεκαέτης ('десетгодишен') и предадено с *десѡтолѣтнѣм*. Грешката не се открива в други славянски текстове и е показателна за това, че негативният материал е не по-малко важен от позитивния при изследването на преводаческия почерк на книжовниците през Средновековието.

ДИАДИМА, -ѣ ж (1) διάδημα

Този гърцизъм в *ЙоЗлПА* запазва значението си 'диадема' от текста на оригинала: мнѡжїцѣж ѡво томѣ самоѡѣ діадимѣ (τὸ διάδημα) носѡщомѣ ѡгнемѣ

съдръжилъ и на шдрѣ сълѣжжшѣ и жегомѣ, прѣстожтѣ врачеве• дароносци• слоугы• воеводы• (39б).

Думата не се среща в старобългарския канон, а употребата ѝ в *ЙоЗлПА* е свързана с тенденцията при новоизводните преводи да се появяват някои нови гърцизми, въпреки че употребата им по принцип се избягва. По-особено при тази лексема е, че тя остава извън забелязаната от изследвачите тенденция през XIV в. да се използват предимно гърцизми, познати от природните науки (Hristova-Shomova, 2021, p. 146). Използва се в широк кръг средновековни текстове (Sreznevskiy, 1989, p. 661; Bonchev, 2002, p. 144), като употребата ѝ в книгата *Маргарит* е една от най-ранните. Няма съмнение, че използването на думата от авторитетен книжовник като Дионисий Дивни спомага за налагането и запазването ѝ и в съвременния български език, и в други славянски езици.

ДОБЛЕСТЪВЪНЪ, -ЪИ ПРИЛ. (3) γενναῖος

Значенията на това прилагателно име в *ЙоЗлПА* са:

1. *Доблестен, благороден; истински*: и ѿ во нѣчѣто и ѿ нѣ приплодѣти веліе и доблестъвно (γενναῖον) бл҃го• (41а). 2. *Храбър, смел*: нѣ иже градъ нашъ живѣше и такоже нѣцѣи доблестъвни (γενναῖοι) ѿи вѣкы зрашѣ привѣшѣшѣ и стадо вѣсе растливажѣж• сице пришѣшѣи ѿнѣ, не прѣвѣе ѿстѣпишѣ вранѣше тѣк ѿвѣсѣждоу и ѿганѣжѣе... (8а).

То не е регистрирано в *КСИ*, а в други средновековни текстове се срещат и двете му значения, като най-често второто предава гръцкото ἀνδρείος (Bonchev, 2002, p. 145). Лексемата се среща в множество произведения на Григорий Цамблак (напр. Spasova, 2019, p. 224), в *Посланието на патриарх Фотий до княз Борис-Михаил* (Slavova, 2013, p. 263), в превода на Слово в неделята на вси светии от Филотей Кокин (Spasova & Hristov, 2020, p. 121), в произведенията на Патриарх Евтимий (Totomanova-Paneva et al., 2019, p. 198), което дава основание за предположението, че тя възниква в атонско-търновска лингвистична среда.

ДОБЛЕСТЪВЪНѢ НАРЕЧ. (2) γενναῖος

Значението на това наречие в *ЙоЗлПА* е ‘доблестно, благородно’:

инага же вѣсѣ доблестъвнѣ (γενναῖος) трѣпимѣ. аще и илѣнѣомѣ тѣщета• аще и искѣшеніе• аще и шѣлѣганіе• (32а).

То също не се среща в старобългарския канон. Регистрирано е в църковнославянски текстове (Bonchev, 2002, p. 145), в *Посланието на патриарх Фотий до княз Борис-Михаил* (Slavova, 2013, p. 263), у Филотей Кокин (Spasova & Hristov, 2020, p. 121), в произведенията на Патриарх Евтимий (Totomanova-Paneva et al., 2019, p. 198).

Най-ранните употреби на това наречие отново го свързват с представителите на Търновската книжовна школа и с техни съвременници или непосредствени предходници.

добрѣ нареч. (12) καλῶς, εὖ

Наречieto е регистрирано в *КСП* (Ivanova-Mircheva et al., 1999, p. 417) и значението му там съвпада с това в *ЙозлПА* – ‘добре, правилно, хубаво’:

аще злѣ глахъ, свѣтелствѣши ѿ злѣ, аще ли добрѣ (καλῶς), что мѧ вѣеши. (7а).

В старобългарския канон са засвидетелствани още лексикално свързаните значения *добрѣ* *вонати* (‘благоухая’), *добрѣ* *мждرواتи* (‘размишлявам, разсъждавам’), *добрѣ* *цвѣтми цвѣтть* (‘благоухаещ цвят’), *добрѣне юстть* (‘по-добре е’), *добрѣ* *слыша* (‘който слуша внимателно’). В *ЙозлПА* обаче се среща и фразата *добрѣ дѣлати* < θεραλεύω ‘обработвам добре, култивирам’, която липсва в други средновековни славянски текстове и поради тази причина се явява поредният шрих при оформянето на индивидуалния лингвистичен образ на книжовника преводач:

ѡмаже земѣдѣлцѣ тогда наипаче чюдим сѧ не егда мнѡжицеж въздѣланжж земля добрѣ дѣлаетъ (θεραλεύη) • нж егда нескѧнныж нивы въземъ мнѡга спѡвитъ промышленіа. (49а).

довольнѣ, -тъи прил. (11) ἰκανός, διαρκής

Това прилагателно име в *ЙозлПА* се употребява с три самостоятелни значения и в състава на словосъчетанието *довольнѣ* *бъти*:

1. *Достатъчен*: аще и истин'но ѣ, извѣщеніе не оу' подаетъ дѣши и вѣрж доволнж (ἰκανήν)• (44а). 2. *Способен, в състояние да направи нещо*: въ истинж громовъ снѣъ • тржвныи бо испѣсти гла, доволенъ (ἰκανήν) въсѧ посраміти любовржщжж сѧ. (26б). 3. *Постоянен, траен; вечен*: такожде и нѣбо. жже полуучи из научала добротж съблюде • и ниже ѿ лѣта бѣи немощнѣише • нж сіе доброе • великое • свѣтлое • довоное (τὸν διαρκή)• еже на толико стожщее вѣмѧ. • довольнѣ бѣти (ἀρκέομαι) доволен сѧм, удовлетворен сѧм: не прит'чѣж же сѧ единож доволенъ бѣи (ἠρκέσθη) • нж второж и третіеж извѣстное намъ сътвори• (3а).

Третото посочено значение не е засвидетелствано в *КСП*. При описанието на вечността на небето в *ЙозлПА* то реализира непроявена в старобългарския канон семантика на гръцкото прилагателно име διαρκής. Тази семантика не се открива и в по-късни текстове от славянската ръкописна традиция и остава присъща единствено за идиолекта на Дионисий Дивни.

довольнѣ нареч. (1) ἰκανῶς

Наречieto се употребява в *ЙозлПА* със значение ‘достатъчно, както подобава’:

и въ мнѡчьскыихъ бѣвєни насладохом сѧ доволнѣ (ἰκανῶς)• (8а).

В *КСП* е засвидетелстван словообразователният синоним със завършек -о *довольно* (Ivanova-Mircheva et al., 1999, p. 418), а *довольнѣ* се използва изключително активно през среднобългарския период и се среща в много широк кръг паметници (Sreznevskiy, 1989, p. 688). Това потвърждава наблюденията на изследвачите, че през XIV в. наречията с окончание -ѣ значително засилват употребата си, защото се предпочитат и използват особено активно,

когато се цели постигане на по-голяма възвишеност и експресивност или когато трябва да се придаде по-голяма динамика на глаголното действие.

ДОГМАТЪКЪ, -А М (3) δόγμα

Думата не се среща в *КСП*, а в *ЙоЗлПА* значението ѝ е ‘догма, учение, принцип, положение’:

зрѣте ли како не ѿ житїи и жителствѣк ѣ слово, нж ѿ догматѣк (τῶν δογμάτων) и вѣрѣк (146).

Среща се още например в *Книгата Григорий Цамблак* (Spasova, 2019, p. 115), в произведенията на Патриарх Евтимий (Totomanova-Paneva et al., 2019, p. 201), в Посланието на патриарх Фотий (Slavova, 2013, p. 263), у Филотей Кокин (Spasova & Hristov, 2020, p. 122). Думата най-вероятно е заимствана от гръцки на по-ранен етап от българската езикова история, но употребата ѝ е изключително засилена в търновската книжнина от XIV в., което е в унисон с тенденцията в реформираната тогава литература отново да се използват гръцизми.

ДОМОВЪНЪКЪ, -ЪМИ прил. (1) субст. – οἰκία

Значението на това прилагателно име в *ЙоЗлПА* е ‘къщен, принадлежащ на дома, свързан с дома’, а когато е употребено субстантивирано, би могло да означава и ‘къща, дом’:

что въ толико приоврѣтаеши рѣци ми ѿ събранїа ѿстаж, елико ѿтѣщѣтѣваеши и себе и домовнѣж (τὴν οἰκίαν) вѣсак (476).

В *КСП* думата е засвидетелствана само в израза *приставление домовноѹ*, което означава ‘домакинство, управление на дома’ (Ivanova-Mircheva et al., 1999, p. 423). Въпреки че не липсват примери за по-ранни самостоятелни употреби (като напр. тези в двата Симеонови сборника от 1073 г. и 1076 г.), от среднобългарския период нататък самостоятелната употреба на *домовнѣж* се засилва и това е отразено в лексикографските справочници (Sreznevskiy, 1989, p. 699; Bonchev, 2002, p. 150).

ДОСАДА, -Ъ Ж (3) ὄβρις, ἀπόνοια

В *ЙоЗлПА* съществителното име *досада* има две значения:

1. *Оскърбление, обида, подигравка*: толикъ ѣ привѣтъкъ не хпати са еже ѿ инѣ ѡкоризнали • ниже звѣрити са противъ искрънѣго досадакъ (ὄβρις) (41a).
2. *Лудост, безумие*: ѿбауе тавишж са нѣцїи, иже дїаволее велерѣкѹе прѣвѣзшѣше • аще ниутже ѿ сї речено би было, въ кое не вишж ѿстѣпили досады (ἀπονοίας) рѣци ми (106).

Думата не е засвидетелствана в *КСП*. Открива се в широк кръг текстове (Sreznevskiy, 1989, p. 708; Totomanova-Paneva et al., 2019, p. 202; Bonchev, 2002, p. 151; Taseva, 2010, p. 570; Slavova, 2013, p. 263; Spasova, 2019, p. 109), в които обобщено се срещат четири основни значения: 1. *Оскърбление, обида, подигравка*. 2. *Досада, отегчение*. 3. *Дързост, грубост*. 4. *Лоша постъпка, злодеяние, престъпление*. Второто формулирано в *ЙоЗлПА* значение ‘лудост,

безумие', предаващо гръцкото ἀλόνοια, не се открива в нито един друг славянски текст и е поредният ярък маркер, характеризиращ индивидуалния преводачески стил на кефаларевския книжовник. Семантиката 'лудост, безумие' < ἀλόνοια е засвидетелствана в някои от по-обемните речници на старогръцкия език (Liddell & Scott, 1996, p. 211).

доспѣвати, -аѣ, -аѣши не св. (1) φθάνω

Глаголът не се среща в старобългарския канон, а в *ЙозлПА* проявява семантика 'успявам, постигам':

іакоже во снѣренѡмѡдріе за прѣмнѡгыж єго высоты, грѣха повѣжѡѣ тѡготж • и доспѣваетъ (φθάνει) къ боу прѣити • (41а).

Регистриран е в още редица текстове (Sreznevskiy, 1989, p. 710; Bonchev, 2002, p. 152; Taseva, 2010, p. 570) и макар че не всички лексикографски справочници посочват реализираните значения и не навсякъде те съвпадат с това в *ЙозлПА*, все пак може да се твърди, че е налице пълно съвпадение със семантиката на същия глагол в Молитвите против епидемии на Филотей Кокин, преведени от Патриарх Евтимий (Totomanova-Paneva et al., 2019, p. 203).

достоѡннѣ, -нѡ ср. (2) ἀξία

Значението на това съществително име в *ЙозлПА* е 'достоинство, заслуга': ѡ ѡлѣтъ же • ѡви ѡко славаще єго по достоѡнїю (ἀξίαν) • паѡѣ по достоѡнїю (ἀξίαν) ѡко никомѡже моцно є • (16а).

Думата е регистрирана в *КСП*, но там значението ѝ е друго ('наследство') и има други гръцки съответствия – κληρονομία и περιουσιασμός (Ivanova-Mircheva et al., 1999, p. 430). Новото значение и паралел ἀξία се среща в текстове извън старобългарския канон (напр. Sreznevskiy, 1989, p. 715; Bonchev, 2002, p. 153; Taseva, 2010, p. 570) и е особено характерно за средновековните търновски текстове, напр. произведенията на Патриарх Евтимий (Totomanova-Paneva et al., 2019, p. 204), Филотей Кокин (Spasova & Hristov, 2020, p. 48), *Книгата Григорий Цамблак* (Spasova, 2019, p. 45).

друѡжьвьвьнъ, -ѡи прил. (4) φίλικός

Това прилагателно име не е регистрирано в *КСП*, а в *ЙозлПА* означава 'дружелюбен, приятелски настроен':

сїе же вѣ, не понеже дрѡжьвѣнъ (φίλικός) нѣкыи єсмѡ азъ и любителенъ • нѡ понеже любовнїи и вѡжелѣнїи паѡѣ вѡсѣ вѡ єсте • (43а).

Думата се среща рядко в славянската ръкописна традиция. Употребена е още в сборник *Пчела* от края на XIV – началото на XV в., в Постническите слова на Исаак Сирий в препис от XV в., в някои паметници от XVI и XVII в., в Посланието на патриарх Фотий до Борис-Михаил (Slavova, 2013, p. 264). Имайки предвид, че най-вероятно Посланието на Патриарх Фотий до българския княз Борис-Михаил, макар и достигнало до нас в по-късни преписи, е преведено в рамките на Търновската книжовна школа от XIV в., можем да предположим, че думата възниква или се закрепва в езика именно

през този период, а употребата ѝ в *ЙозлПА* е една от най-ранните.

дръзостъно нареч. (1) *τολμηρῶς*

Наречието е употребено в *ЙозлПА* със значение ‘дръзко, предизвикателно’, а за да се придаде по-голяма сила на внушението, формата за положителна степен е заменена с компаративна:

егда в̂ в̂тъ повелѣваѣ что, прїемати достоитъ вѣрнѣ реченое· а не испытovati дръзостнѣ (тоλμηρῶς) • (8б).

Думата не е засвидетелствана в *КСП*. Среща се в Пандектите на Антиох (Sreznevskiy, 1989, p. 779), в произведенията на Патриарх Евтимий (Totomanova-Paneva et al., 2019, p. 208), в църковнославянски текстове (Bonchev, 2002, p. 143). Наличието на думата в съчинения, възникнали през класическия старобългарски период, но запазени в по-късни преписи, означава, че е стара, но по-активно започва да се употребява през XIV в.

дръзостънъ, -ъи прил. (1) *τολμηρός*

Семантиката на прилагателното име *дръзостънъ* в *ЙозлПА* е ‘дързък, предизвикателен, безсрамен’:

еже во ѿ таковыи испытovati винъ, и истъзовати прѣ· и вѣразъ вѣзысковати, дръзостнѣишъ (тоλμηροτάτης) и вѣдовѣметныи е̂ д̂шъ • (8б).

Думата липсва в *КСП*. Кръгът от текстове, в които се среща лексемата, позволява да се направи предположение, че думата, подобно на сродното наречие *дръзостъно*, е възникнала на ранен етап от българския езиков развой и разширява употребата си през среднобългарския период (Slavova, 2013, p. 264; Bonchev, 2002, p. 143).

дрѣхлъ, -ъи прил. (1) *κομῶν < κομάω*

Това прилагателно име, предаващо гръцко сегашно деятелно причастие на глагола *κομάω*, в *ЙозлПА* означава ‘образъл с коса/брада, неподстриган/небръснат’:

темниунїи стражїе, иже вѣ темници живѣщїи вѣса изведше ѿ обиталища, прѣ степенїи и сѣдища завѣсами посажажтѣ· соухотны· скврънны· дрѣхлы (κομῶνας) • вѣ рѣбища вѣлѣуены • (29б).

Засвидетелстваното в *КСП* значение е ‘тъжен, измъчен, потиснат, мрачен’ < *στυγερός, κατηφής, στυγνάζων* (Ivanova-Mircheva et al., 1999, p. 443). Същата семантика или подобна/производна на/от нея, т.е. свързана с душевни състояния и човешки качества, е фиксирана в редица други текстове (Sreznevskiy, 1989, p. 738; Bonchev, 2002, p. 155; Totomanova-Paneva et al., 2019, p. 209; Spasova & Hristov, 2020, p. 103 и др.). Никъде другаде обаче не се открива значение ‘образъл, неподстриган/небръснат’. Разбира се, възможно е неугледният външен вид да доведе до угнетеност и потиснатост, но към този момент *ЙозлПА* е единственият текст в славянската ръкописна традиция, в който прилагателното име *дрхлъ* означава външен белег, а не душевно състояние или личностна характеристика. И гръцкият паралел, и съседните

в синтагмата лексеми, също означаващи външни характеристики ('мръсни', 'облечени в дроти'), потвърждават тази семантика.

дѣмити, дѣмиѣ, дѣмиши неск. (1) φουσίω

Глаголът липсва в старобългарския канон, а в *ЙозлПА* значението му е 'напомпвам самочувствието, правя някого надменен, надут, високомерен':

ω и двѣложрътвѣньныхъ же, вѣмьы како вѣси разоуѣ имамы • и разоумѣ дѣмитѣ (φουσίω), люков же съзидаетѣ • (356).

Думата е регистрирана в сравнително ограничен кръг средновековни славянски текстове: в Постническите слова на Исаак Сирий и в Лествицата на Йоан Синаит, в сборник със старинни пословици и поговорки от XVII – XIX в., в църковнославянски текстове (Bonchev, 2002, p. 145). Тя вероятно е възникнала още в класическия старобългарски период, но още тогава е имала ограничена употреба, а фактът, че е използвана от Дионисий Дивни, безспорно спомага за използването ѝ до късно в славянската ръкописна традиция.

дѣмление, -на ср (2) φύσημα

И това съществително име не е засвидетелствано в *КСП*, а в *ЙозлПА* означава 'надутост, високомерие, надменност':

ниже въ азъ сѣа гла, нѣ прѣци таа лювомиждръствоужтѣ • не векуѣстѣще ѣшѣ родѣ. нѣ сталѣжще несъмыслѣньнѣ дѣмленіе (τὸ φύσημα) • (10a).

Думата е засвидетелствана в по-широк кръг паметници в сравнение със родния глагол дѣмити (Sreznevskiy, 1989, p. 761; Bonchev, 2002, p. 145). Присъствието на лексемата в Пандектите на Антиох и в Слова на Петър Черноризец потвърждават предположението за ранно възникване на думите с този корен.

дѣньствовати, -ствоуж, -ствоужши неск. (1) διημερεύω

Глаголът не се среща в старобългарския канон, а в *ЙозлПА* има значение 'прекарвам целия ден, правейки нещо':

аще и дѣньствѣши (διημερεύσης) изглаголъж еми своѣ вѣды, тогда та пауче любитѣ и прикланѣет' ти сѣ къ молбамѣ • (426).

Думата се среща още само в Хрониката на Георги Амартол и във Великите Макариеви Чети-минеи от XVI в. (Sreznevskiy, 1989, p. 772). Като се има предвид, че Хрониката на Амартол е преведена около четири века преди *ЙозлПА*, би могло да се допусне, че и това е една от възникналите рано в историята на българския език думи, а чрез употребата ѝ кефаларевският книжовник спомага за закрепването ѝ до късно в системата на езика.

дѣлити, дѣлѣ, дѣлиши неск. (1)

Глаголът е засвидетелстван още в текстовете от старобългарския период, където има значение 'раздваям, разделям' (Ivanova-Mircheva et al., 1999, p. 463; Tseytlin et al., 1994, p. 204), употребява се активно през всички периоди от българския езиков развой и се пази в съвременния български език, развивайки в продължение на векове множество значения. В *ЙозлПА* обаче се употребява

устойчивото словосъчетание *доушж дѣлѣти* < *ψυχορραγέω* със значение ‘бера душа, изпускам последно дихание, боря се със смъртта’, което не се среща в нито един друг средновековен славянски текст:

и чѣсто показаахомъ влаженаго данїила• влѣдѣжща• трепещща• дѣшж дѣлащихъ (*ψυχορραγούντων*) ничимъже мнѣе прѣвѣважща. дѣши градъщи ѿтрѣгнѣти сѧ ѿ плѣтскыи азъ• (24а).

Това е още една лингвистична особеност, проявена към този момент единствено в езиковата практика на Дионисий Дивни.

дѣга, -гы ж (2) *τόζου*

Думата не е регистрирана в *КСП*, а в *ЙоЗЛПА* притежава същото значение като в съвременния български език – ‘(небесна) дъга’:

и свѣтѣнїе єго, тако видѣнїе дѣгы (*τόζου*) єгда вѣдѣ на шѣлацѣ въ днѣ дѣжда• (20б).

В текстовете, възникнали през класическия старобългарски период, но запазени в по-късни преписи, и в тези от среднобългарския период употребите на лексемата са сравнително чести (Miklosich, 1865, p. 190; Kurz et al., 1958, p. 555). В *ЙоЗЛПА* специфични значения също не се срещат, но без съмнение употребата на думата от може би най-изкусния преводач на Търновската книжовна школа от XIV в. допринася за налагането ѝ в системата на българския книжовен език.

Извършените наблюдения позволяват да се направи изводът, че приносите на Дионисий Дивни за развитието на българската лексикална система са минимум в три направления.

1. Книжовникът използва думи, незасвидетелствани в текстовете от класическия старобългарски период. Има основание за предположението, че голяма част от тях възникват в рамките на Търновската книжовна школа от XIV в., а бидейки най-изявеният преводач сред представителите ѝ, книжовникът най-вероятно лично въвежда в системата на езика редица лексеми.

2. Дионисий Дивни натоварва вече известни от старобългарския канон думи с нови значения, някои от които не се срещат никъде другаде. Това е от изключителна важност, тъй като огромната част от средновековните произведения са все още с неизвестно авторство и ако тези значения бъдат установени и в други текстове (разбира се, в съвкупност с други лингвистични маркери), то с голяма степен на вероятност ще може да се твърди, че преводът им е дело на ученика на Теодосий Търновски.

3. С безспорния си книжовнически авторитет, съизмерим с този на неговите сподвижници Патриарх Евтимий и Григорий Цамблак, Дионисий Дивни спомага за утвърждаването и налагането в системата на българския език на лексика, която демонстрира завиден континуитет – някои от предпочитаните от него думи влизат в системата на непосредствено повлияния от търновската книжнина църковнославянски език, а други се пазят дори и в съвременния

български език. Тези факти сочат, че е навяла необходимостта от издаване на текста и цялостно проучване на лексиката в Дионисиевия превод на словата *Против аномелите* от св. Йоан Златоуст. Чрез тях езиковедската общност ще получи нови сведения за процесите през среднобългарския период от езиковия ни развой, съпътстващи прочутата Евтимиева реформа, белязала най-големия разцвет на книжнината по време на Второто българско царство и изобщо в целия славянски свят през тази епоха.

ЛИТЕРАТУРА

- Бончев, Ат. (2002). *Речник на църковнославянския език. Т. 1 (А – О)*. НБКМ.
- Иванова-Мирчева, Д. et al. (1999). *Старобългарски речник. Т. 1 (А – Н)*. Валентин Траянов.
- Славова, Т. (2013). *Славянският превод на Посланието на патриарх Фотий до княз Борис-Михаил*. УИ „Св. Климент Охридски“.
- Спасова, М. (2019). *Книгата Григорий Цамблак*. УИ „Св. Климент Охридски“.
- Спасова, М. & Христов, Ив. (2020). *Патриарх Филотей (Кокин). Слово в Неделята на всички светии*. (Editio princeps). УИ „Св. Климент Охридски“.
- Срезневский, И.И. (1989). *Словарь древнерусского языка. Т. 1, ч. 1: А – Д*. Книга.
- Тасева, Л. (2010). *Триодните синаксари в средновековната славянска книжнина (=Monumenta linguae slavicae dialecti veteris, LIV)*. Weiher Verlag.
- Тотоманова, А.-М. & Христов, Ив. (2019). *Терминологичен речник на Йоан Екзарх*. УИ „Св. Климент Охридски“.
- Тотоманова-Панева и кол. (2019). *Речник на езика на Патриарх Евтимий. Т. 1 (А – Н)*. УИ „Св. Климент Охридски“.
- Христова-Шомова, И. (2021). Из лексиката на новоизводните преводи. В: Д. Попов (ред.). *Отговорността пред езика. Книга 7. Сборник, посветен на 90-годишнината на чл.-кор. проф. Тодор Бояджиев* (с. 145 – 154). Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“.
- Цейтлин и кол. (1994). *Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков)*. Под ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой. Русский язык.
- Kurz, J. et al. (1958). *Slovník jazyka staroslověnského. T. 1*. Nakl. Československá akademie věd.

- Liddell, G. H. & Scott, R. (1996). *A Greek-English Lexicon. Revised and augmented throughout by Sir Henry Stuart Jones. With a revised Supplement 1996*. Clarendon Press.
- Malingrey, A.-M. (1994). *Jean Chrysostome: Sur l'égalité du Père et du Fils. Contre les Anoméens homélie VII – XII (Sources Chrétiennes 396)*. Les Éditions du CERF.
- Malingrey, A.-M et al. (1970). *Jean Chrysostome. Sur l'incompréhensibilité de Dieu. I (Homélie I – V) (Sources Chrétiennes 28bis)*. Les Éditions du CERF.
- Miklosich, Fr. (1865). *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*. G. Braumueller.

REFERENCES

- Bonchev, At. (2002). *Rechnik na tsarkovnoslavyanskiya ezik. T. 1 (A – O)*. NBKM.
- Ivanova-Mircheva, D. et al. (1999). *Starobalgarski rechnik. T. 1 (A – N)*. Valentin Trayanov.
- Slavova, T. (2013). *Slavyanskiyat prevod na Poslanieto na patriarh Fotiy do knyaz Boris-Mihail*. UI „Sv. Kliment Ohridski“.
- Spasova, M. (2019). *Knigata Grigoriy Tsamblak*. UI „Sv. Kliment Ohridski“.
- Spasova, M. & Hristov, Iv. (2020). *Patriarh Filotey (Kokin). Slovo v Nedelyata na vsichki svetii*. (Editio princeps). UI „Sv. Kliment Ohridski“.
- Sreznevskiy, I.I. (1989). *Slovar' drevnerusskogo yazyka. T. 1, ch. 1: A – D*. Kniga.
- Taseva, L. (2010). *Triodnite sinaksari v srednovekovnata slavyanska knizhnina (=Monumenta linguae slavicae dialecti veteris, LIV)*. Weiher Verlag.
- Totomanova, A.-M. & Hristov, Iv. (2019). *Terminologichen rechnik na Yoan Ekzarh*. UI „Sv. Kliment Ohridski“.
- Totomanova-Paneva et al. (2019). *Rechnik na ezika na Patriarh Evtimiy. T. 1 (A – N)*. UI „Sv. Kliment Ohridski“.
- Tseytlin et al. (1994). *Staroslavianskiy slovar' (po rukopisyam X – XI vekov)*. Pod red. R. M. Tseytlin, R. Vecherki i E. Blagovoy. Russkiy yazyk.
- Hristova-Shomova, I. (2021). Iz leksikata na novoizvodnite prevodi. In: D. Popov (red.). *Otgovornostta pred ezika. Kniga 7. Sbornik, posveten na 90-godishninata na chl.-kor. prof. Todor Boyadzhiev* (pp. 145 – 154). Universitetsko izdatelstvo „Episkop Konstantin Preslavski“.

CONTRIBUTIONS OF THE SCHOLAR DIONYSIUS DIVNI TO THE DEVELOPMENT OF THE BULGARIAN LEXICAL SYSTEM

Abstract. The main objective of the study is to determine, on the basis of specific linguistic material, some of the contributions of Dionysius Divni, recognized as the most skilled translator from Greek into Old Bulgarian among the representatives of the Tarnovo Literary School of the 14th century, to the enrichment of the lexical system of the Bulgarian language. It analyzes words not attested in the Old Bulgarian canon, as well as lexemes with newly developed meanings in Dionysius' translation of St. John Chrysostom's homilies *Against the Anomoeans*, included as the first component in the book *Margarit*, which is significant for the Slavic manuscript tradition. Due to the discovery of numerous new meanings and words not used in the classical Old Bulgarian manuscripts from 10th–11th centuries in the texts mentioned, which proves the primary role of Dionysius Divni to the development of the Bulgarian lexical system, the study considers only words beginning with the letter D, some of which are still preserved today in various layers of the Bulgarian literary language.

Keywords: Dionysius Divni; Middle Bulgarian translation; Tarnovo Literary School; lexical system; semantic changes

✉ **Dr. Kamen Dimitrov, Assoc. Prof.**

ORCID iD: 0000-0001-6121-5513

WoS Researcher ID: AAC-7169-2020

St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo

2, Teodosiy Tarnovski St.

Veliko Tarnovo, Bulgaria

E-mail: k.dimitrov@ts.uni-vt.bg